

بررسی فرصت ها و چالش های آینده ی توسعه ی پایدار گیاهان دارویی در ایران

سینا حامد^۱، احمد کوهی^۲

۱- دانشجوی دکتری تخصصی سیاست گذاری فرهنگی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال

۲- دکتری تخصصی آینده پژوهی، دانشگاه تهران

چکیده

انسان از بدو تمدن تا کنون و در طول حیات دیرینه ایش همواره با عوامل نامساعد جوی در ستیز بوده است از جمله این عوامل نامساعد بیماریها و امراض می باشد که سلامتی و حیات او را در معرض خطر قرار داده و باعث تلفات و مرگ و میر در کلیه ادوار تاریخی گشته اند. بشر نیز به موازات سیر تکاملی عوامل محیطی و بخصوص امراض و بیماریها به مقابله با آن برخاسته و از مواد گوناگون و مختلف استفاده نموده است. گیاهان اولین ماده ای بودند که در ابتدا جهت تغذیه و سپس قسمت هایی از آن جهت مداوی بعضی از بیماریها مورد استفاده انسان قرار گرفته است. اثرات معجزه آسای گیاهان در درمان بسیاری از امراض از قدیم الایام مورد توجه بشر بوده است. تحقیقات علمی و مطالعات دامنه دار زیادی در جهت شناخت هر چه دقیقتر و کاملتر گیاهان دارویی تا کنون انجام یافته است. اگر بخواهیم به چالش های توسعه پایدار گیاهان دارویی در ایران پردازیم باید به چالش هایی نظیر غفلت از گیاهان دارویی بومی، تخریب عرصه های طبیعی بر اثر برداشت بی رویه گیاهان دارویی، محدودیت توسعه سطح زیر کشت و عملکرد گیاهان دارویی در عرصه های طبیعی و زراعت دیم، عدم وجود جایگاه مناسب و مشخص ایران در بازار جهانی گیاهان دارویی، عدم وجود سازمان مستقل تصمیم گیرنده در امور تولید، فراوری و تجارت گیاهان دارویی و تعدد دستگاه ها و ارگان های تصمیم گیرنده، عدم فرآوری مناسب گیاهان دارویی و استخراج ماده موثر آن که موجب ایجاد ارزش افزوده بالا، ورود گیاهان دارویی خارجی به بازار کشور، کمبود مراکز و آزمایشگاه های تحقیقات گیاهان دارویی، هزینه گمرکی صدور گیاهان دارویی، صدور پروانه بهره برداری از مراتع برای چرای دام و... اشاره کرد. در مورد فرصت های توسعه پایدار گیاهان دارویی نیز باید گفت: تنوع شرایط جغرافیایی، اقلیمی و خاکی، تنوع اکولوژیکی، وجود ظرفیت های اقتصادی و اشتغالی، وجود فرهنگ مصرف گیاهان دارویی در کشور، وجود بسترهای مناسب صادرات، وجود متخصصین طب سنتی، وجود مراکز آموزش عالی و رشته های تخصصی دانشگاهی در رابطه با گیاهان دارویی، وجود عطاری ها و مراکز درمانی طب سنتی، اثبات اثرات مخرب داروهای شیمیایی، وجود دانش بومی در رابطه با گیاهان دارویی، رویش طبیعی گیاهان دارویی در دشت ها، مراتع و جنگل ها.

واژگان کلیدی: فرصت ها و چالش ها، گیاهان دارویی، توسعه پایدار

بیان مسئله

با توجه به اهمیت گیاهان دارویی در طب سنتی و نقش اقتصادی آنها در زندگی روزمره مردم بررسی فرصت و چالش های توسعه پایدار گیاهان دارویی و عوامل موثر در تولید و تجارت آنها در آینده از اهمیت زیادی برخوردار است.

سؤال اصلی پژوهش

رویکرده آینده پژوهی از چه روش هایی می تواند با شناسایی فرصت ها و چالش های آینده، به توسعه کشت و تولید اقتصادی گیاهان دارویی کمک کند؟

و همچنین چه عواملی باعث استقبال مردم از کشت گیاهان دارویی و استفاده از آنها در درمان بیماری ها می شود؟

روش پژوهش

با توجه به اینکه پژوهش حاضر به دنبال بررسی چالش ها و فرصت های پیش روی توسعه پایدار گیاهان دارویی از طریق شناسایی نقاط قوت، ضعف، فرصتها و تهدیدهای مربوطه است و همچنین از آنجایی که پژوهش حاضر به دنبال راهبردها میباشد، بنابراین از روش ماتریس تجزیه و تحلیل SWOT استفاده شده است تجزیه و تحلیل SWOT، یک ابزار بسیار سودمند و کارا است که کلیه رده ها می توانند به کمک آن راهبردهای قابل قبول در موقعیت های مختلف سازمانی، یک کسب و کاری و یا وظیفه ای ارائه طریق نمایند SWOT، مخفف چهار واژه قوت ها، ضعف ها، فرصت ها و تهدیدها است. در این تحلیل قوت ها و ضعف ها، عوامل داخلی محسوب می شوند و فرصت ها و تهدیدها نیز عوامل خارجی هستند.

پس از بررسی و تحلیل عوامل درونی و بیرونی و همچنین به دست آوردن اهمیت این عوامل لازم است تا ماتریس سوات تشکیل داده شود و استراتژی های چهارگانه از آن استخراج شود. استراتژی های چهارگانه در ماتریس عبارتند از استراتژی WO، استراتژی SO، استراتژی WT و استراتژی ST. ماتریس سوات یک ماتریس نه خانه است که چهارخانه دارای عوامل اصلی و چهارخانه دیگر نشان دهنده استراتژی ها است و یک خانه نیز سفید است. راهبردهای تهاجمی (SO) بیانگر حالتی است که طی آن هر شرکتی تمایل دارد همواره در موقعیتی قرار داشته باشد که بتواند به بهره گیری از قوت ها، به میزان بسیاری از فرصتهای محیطی استفاده کند. راهبردهای تهاجمی، موقعیتی را ایجاد می کند که سازمان بتواند با استفاده و بهره گیری از قوت ها از فرصت های محیطی نهایت استفاده را بنماید. راهبردهای رقابتی ST دیگر استراتژی ماتریس سوات است که این راهبردها با استفاده از قوتها، به منظور جلوگیری از تهدیدهای محیطی تدوین میگردد و هدف از اجرای آن، افزایش توانمندی های موجود در مقابل کاهش تهدیدها است. از طرفی هدف راهبردهای محافظه کارانه WO، کاهش ضعفها با استفاده از مزیتها بالقوهای است که در فرصتهای محیطی نهفته است. در نهایت هدف از تدوین راهبردهای تدافعی WT، کم کردن نقاط قوت و ضعف داخلی و پرهیز از تهدیدات ناشی از محیط خارجی است. در چنین موقعیتی وضعیت نامناسب بوده و در وضع مخاطره آمیز قرار خواهیم گرفت و باید سعی کنیم با انحلال، واگذاری، کاهش عملیات، ادغام و سایر روشها از چنین وضعیتی پرهیز نماییم

پیشینه تحقیق

توسعه پایدار فرایندی است که طی آن مردم یک کشور نیازهای خود را تامین می کنند و سطح زندگی خود را ارتقا می بخشند، بی آنکه از منابعی که به نسل های آینده تعلق دارد، مصرف کنند و سرمایه های آتی را برای تامین خواست های آتی هدر دهند. برای دستیابی به توسعه پایدار گیاهان دارویی در ایران، نیازمند بررسی چالش ها و فرصت های این عرصه داریم. امروزه دستیابی به توسعه پایدار از اهداف مهم کشاورزی به ویژه در مناطق خشک و نیمه خشک به حساب می آید. استفاده از گیاهان دارویی با توجه به ظرفیت های اقلیمی خاص ایران، یکی از راه های دستیابی به توسعه پایدار خواهد بود (نیک نژاد و همکاران، ۱۳۹۲).

گیاهان دارویی یکی از منابع بسیار ارزشمند در گستره وسیع منابع طبیعی ایران هستند که در صورت شناخت علمی، کشت، توسعه و بهره برداری صحیح می توانند نقش مهمی در سلامت جامعه، اشتغال زایی و صادرات غیرنفتی داشته باشند. در سال های اخیر، تلاش های فراوانی برای شناخت همه جانبه گیاهان دارویی از نظر نوع گیاهان و پراکنش آنها در ایران، شرایط اکولوژیک، استفاده های دارویی، استخراج، تجزیه، شناسایی مواد موثره، کشت و اهلی کردن، اصلاح گونه های مهم، بررسی روش های نوین در افزایش مواد موثره و مطالعه اثرات دارویی آنها صورت گرفته است (کشفی بناب، ۱۳۸۹). اما باید گفت این تلاش ها برای دستیابی و تثبیت جایگاه گیاهان دارویی ایران کافی نبوده و در این رابطه نیاز به سیاست گذاری، تحقیقات و پژوهش بیشتری داریم. برای کسب موفقیت و دستیابی به توسعه پایدار گیاهان دارویی در ایران، نیازمند بررسی چالش ها و فرصت های این عرصه هستیم.

گیاهان دارویی

تعریف گیاهان دارویی: قدمت استفاده از گیاهان دارویی و داروهای طبیعی به ابتدای خلقت انسان برمی گردد. بشر برای رفع آلام خود همواره مهمترین ابزاری که در اختیار داشته، مواد موجود در طبیعت بوده است و این روند هم اکنون نیز با تمام پیشرفت تکنولوژی ادامه دارد. همچنین در دهه ی کنونی بر اهمیت جایگزینی داروهای گیاهی با داروهای سنتزی افزوده شده است و به دلیل محدودیت منابع طبیعی برای رفع این نیاز، کشت گیاهان دارویی مورد توجه ویژه قرار گرفته است. اما چالش های فرا روی کشاورزان به عنوان تولیدکنندگان مواد خام این صنعت، همواره آنان را از تصمیم برای تغییر الگوی کشت از غلات به سوی گیاهان دارویی گریزان ساخته است (آل محمد و همکاران ۲۰۱۲).

گیاهان دارویی یکی از منابع بسیار ارزشمند در گستره وسیع منابع طبیعی ایران هستند که در صورت شناخت علمی، کشت، توسعه و بهره برداری صحیح می توانند نقش مهمی در سلامت جامعه، اشتغال زایی و صادرات غیرنفتی داشته باشند. خوشبختانه در سال های اخیر، تلاش های فراوانی برای شناخت همه جانبه گیاهان دارویی از نظر نوع گیاهان و پراکنش آنها در ایران، شرایط اکولوژیک، استفاده های دارویی، استخراج، تجزیه، شناسایی مواد موثره، کشت و اهلی کردن، اصلاح گونه های مهم، بررسی روش های نوین در افزایش مواد موثره و مطالعه اثرات دارویی آنها صورت گرفته و نتایج جالب توجهی نیز حاصل شده است. در راستای رویکردهای وزارت جهاد کشاورزی مبنی بر هدایت فعالیت های کشاورزی به سمت چارچوب برنامه های راهبردی تک محصولی و موضوعی و پیش بینی نقش موثر این برنامه ها در

کاربردی نمودن بیش از پیش برنامه های تحقیقاتی وزارت جهاد کشاورزی، بازنگری و تعیین خط مشی ها و سیاست های راهبردی مناسب با توجه به سوابق تحقیقاتی، در نظر گرفتن نیازهای اساسی کشور، سند چشم انداز و برنامه چهارم توسعه کشور در زمینه گیاهان دارویی، می تواند در ساماندهی بهینه تحقیقات آینده در جهت توسعه پایدار کشور مفید باشد و ضمن جلوگیری از اتلاف انرژی و سرمایه های کشور، با تعیین اهداف کلان و برنامه های اجرایی برای رسیدن به آنها، نقش موسسه تحقیقات جنگلها و مراتع را به عنوان متولی تحقیقات گیاهان دارویی در کشور و هماهنگی سایر دست اندرکاران گیاهان دارویی را با این مجموعه برای رسیدن به اهداف پیش بینی شده، تبیین نماید. برنامه ریزی اصولی برای توسعه فعالیت ها در بخش گیاهان دارویی، نیازمند بررسی دقیق وضعیت موجود، شناخت کافی پتانسیل های موجود در عرصه های زراعی و منابع طبیعی به عنوان خاستگاه اصلی گونه های بومی کشورمان و همچنین شناخت صحیح از محدودیت ها و چالش ها است.

در سالهای اخیر علیرغم کاهش نقش بخش کشاورزی در اقتصاد کشور، هنوز هم محصولات کشاورزی، بخش عمدهای از درآمد حاصل از صادرات غیرنفتی را تشکیل میدهد. بعد از محصولات باغی و خشکبار مثل پسته و خرما و مرکبات، محصولاتی مانند گیاهان دارویی: زعفران و زیره و کتیرا جایگاه مهمی در صادرات بخش کشاورزی ایران دارند. پتانسیل گیاهان دارویی و معطر (زعفران، گل محمدی، رازیانه، مرزنجوش، اسطوخودوس و ...) به عنوان یک کاتالیزور برای توسعه روستایی، افزایش درآمد نقدی خانوار و بهبود معیشت در میان جوامع فقیر و به ویژه در میان زنان، جوانان فقیر و به حاشیه رانده شده و کشاورزان بدون زمین به طور فزایندهای به رسمیت شناخته شده است، زیرا به طور معمول کشت این محصولات، بازده اقتصادی دو تا سه برابر بیشتر از بازده محصولات غذایی اساسی را به دنبال داشته است (همزئی و بزرگ مهر ۲۰۱۴).

ایجاد اشتغال و کارآفرینی روستایی با تکیه بر توسعه گیاهان دارویی امروزه کارآفرینی به عنوان یک استراتژی و راهبرد در توسعه، شکوفایی و رشد جوامع انسانی به جایگزینی بی بدیل تبدیل شده است. در مناطق روستایی ظرفیتهای و قابلیت های فراوانی برای رشد و توسعه کارآفرینی وجود دارد که یکی از این ظرفیتهای کشت و پرورش گیاهان دارویی می باشد. چنانچه ترویج مناسب کشت این گیاهان در نواحی روستایی مورد توجه قرار گیرد و زیرساختهای لازم برای آن فراهم گردد میتواند به توسعه نواحی روستایی بینجامد. لذا با توجه به اهمیت گیاهان دارویی در توسعه اشتغال و کارآفرینی نواحی روستایی در پژوهش مروری و کتابخانهای حاضر به بررسی این موضوع پرداخته شده است که گیاهان دارویی چه جایگاه و نقشی در ایجاد اشتغال و کارآفرینی روستایی دارند. انجام پژوهش میتواند ضمن توجه مسئولین و برنامه ریزان به اهمیت و ضرورت کشت گیاهان دارویی موجب توسعه کشت آن در نواحی روستایی و ایجاد اشتغال و کارآفرینی میشود (وانگ و همکاران ۲۰۱۶).

بررسی مقدار آب استحصال شده در کشور، افزایش جمعیت، روند تخریب جنگل ها و مراتع طی سالهای گذشته، برداشت بیش از حد و بدون برنامه ریزی از منابع آب زیر زمینی و عدم الگوی بهینه مصرف موجب کاهش چشمگیر منابع آب گردیده و زمینه بروز خشک سالی را در مناطقی از کشور فراهم آورده است. خشک سالی و کمآبی در ایران یک

واقعیت اقلیمی است و با توجه به روند روزافزون نیاز بخش های مختلف به آب، مشکل خشک سالی در سال های آینده حادث تر نیز خواهد شد، در نتیجه راهکارهای مختلفی در راستای استفاده بهینه از این منبع ارزشمند پیشنهاد می شود. از جمله مهم ترین این راهکارها میتوان به افزایش میزان منابع در دسترس، تغییر الگوی کشت و افزایش بهره وری استفاده از منابع آبی اشاره نمود؛ اما به دلیل محدود بودن منابع آبی، روش اول چندان قابل اعتنا نیست، لذا روشهای دوم و سوم از لحاظ منطقی صحیح تر به نظر می رسد. بهطور کلی این احتمال وجود دارد که با تغییر الگوی کشت به سمت محصولاتی با نیاز آبی پایین تر و با به کارگیری شیوه های مختلف، بتوان بهره وری استفاده از منابع تولید را بالا برد و با استفاده از منابع موجود، حداکثر منفعت را حاصل کرد (چیدری و همکاران، ۱۳۸۴).

یکی از مهم ترین و کارآمدترین این شیوه ها، جایگزینی گیاهان دارویی به جای محصولاتی با نیاز آبی بالا و غیراستراتژیک و شناسایی مزیت نسبی تولید محصولات مختلف در هر منطقه توسط کارشناسان و متخصصان مربوط با استفاده از روش های علمی و ترغیب کشاورزان به کشت این محصولات در هر یک از مناطق مختلف می باشد. امروزه بحث تعیین مزیت نسبی محصولات کشاورزی به دلیل اهمیت آن در برنامه ریزی و سیاست گذاری های بلندمدت کشورها به یکی از جنبه های مهم برنامه ریزی اقتصادی تبدیل شده است. در ایران نیز این موضوع در سال های اخیر توجه تعداد زیادی از پژوهشگران اقتصاد کشاورزی را به خود جلب کرده است (محمدرضایی و همکاران، ۱۳۹۰).

در ایران، بخش کشاورزی با توجه به ظرفیت های فراوان موجود در استانهای مختلف، در صورت برنامه ریزی و توان اجرایی مناسب در تلفیق و بهره برداری مناسب و پایدار از عوامل تولید می تواند یکی از بخش های مهم تولید و صادرات محصولات کشاورزی باشد. در این راستا، تعیین مزیت نسبی محصولات کشاورزی در مناطق مختلف، یکی از ابعاد مهم سیاست گذاری و برنامه ریزی کشاورزی است (عابدی، ۱۳۹۵).

گیاهان دارویی و فرآورده های آن ها از جمله منابع بسیار ارزشمند در گستره وسیع منابع طبیعی ایران است که در حوزه مطالعات اقتصادی کمتر به آن ها پرداخته شده است، در حالی که شناخت علمی، کشت، توسعه، بهره برداری بهینه و پرداختن به موقعیت تولیدی و صادراتی آن ها می تواند در جهت ارتقای شاخصهای توسعه صادرات غیرنفتی بسیار مؤثر واقع شود. کشت بیش از ۸۰ درصد انواع گیاهان دارویی قابل مصرف در اقلیم چهارفصل ایران و هزینه پایین تر تولید آن ها نسبت به دیگر محصولات کشاورزی، سرمایه گذاری در بخش تولید و صادرات گیاهان دارویی را توجیه پذیر کرده است (کشفی بناب، ۱۳۸۹).

تعریف توسعه پایدار

توسعه پایدار برای اولین بار به طور رسمی توسط کمیسیون براتلند در سال ۱۹۸۷ مطرح گردید. البته قبل از آن مفهوم پایداری در سال ۱۹۷۲ در پاسخ به تخریب محیط توسط انسان مورد استفاده قرار گرفته و عمومیت یافته بود (محمودی، ۱۳۸۹). مفهوم پایداری در اصل از جنگلداری منشاء می گیرد، به این معنا که، اطمینان از توانایی های موجود منابع جنگل حفظ شود. به عبارت دیگر مقدار درخت قطع شده و صدمات وارده به طبیعت جنگل، بطور متوسط از نرخ رشد جنگل تجاوز نکند. همچنین مفهوم توسعه ی زیست بوم به عنوان پیش زمینه و مقدمه ی توسعه پایدار، از اوایل دهه ی ۱۹۷۰

توسط سازج در اتحادیه حفاظت جهانی برنامه محیطی سازمان ملل متحد مطرح گردید. توسعه زیست بوم به عنوان توسعه در سطح منطقه ای یا محلی به معنی همزیستی مسالمت آمیز میان انسان و محیط بدون تخریب و نابود کردن منابع است (لطفی و نعیمی، ۱۳۸۸). بر اساس تعریف لغتنامه، پایداری به یک تلاش مداوم برای حفظ توانایی بقاء و جلوگیری از شکست و انقراض اطلاق می گردد. در مفهوم لغوی، توسعه ی پایدار به معنی توسعه ای که می تواند به طور نامحدود یا در یک دوره زمانی مشخص ادامه یابد، می باشد. برنامه محیط زیست سازمان ملل، توسعه ی پایدار را پیشرفت کیفیت زندگی انسان ها با توجه به حفظ ظرفیت های سیستم تامین کننده حیات کره زمین تعریف می کند (اسدی و نادری، ۱۳۹۰).

گیاهان دارویی و توسعه پایدار

ایران از لحاظ تنوع شرایط جغرافیایی، اقلیمی و خاکی و زمینه رشد گیاهان دارویی یکی از بهترین مناطق جهان محسوب می گردد و در گذشته هم منبع تولید و مصرف گیاهان دارویی بوده است. با توجه به محدودیت های آبی و خاکی و همچنین ظرفیت های اقتصادی و اشتغال زایی کشت و فرآوری گیاهان دارویی باید هرچه بیشتر به سمت توسعه و گسترش کشت گیاهان دارویی در کشور پیش رفت (شیرمرد و همکاران، ۱۳۹۰).

اگر به این مقوله به صورت یک ضرورت ملی و در چارچوب یک برنامه مشخص و با نگرش سیستماتیک و جامعه نگرانه عنایت شود، می تواند علاوه بر دستیابی به مدیریت توسعه پایدار در این بخش بالاخص در ابعاد کلان توسعه اقتصادی-زیست محیطی، بهداشتی (خود کفایی دارویی)، اشتغال، امنیت غذایی و ذخایر ژنتیکی در عرصه ملی و جهانی به عنوان یک منبع درآمد ارزی برای کشور محسوب و ایفای نقش نماید (کشفی بناب، ۱۳۸۹).

تاریخچه استفاده از گیاهان دارویی در ایران و جهان

استفاده از گیاهان دارویی به منظور درمان با تاریخ زندگی انسان هم زمان بوده است. انسان در تمام دوران تاریخی چاره ای جز توسل به گیاهان نداشت. اگر چه در نیم قرن گذشته استفاده از داروهای شیمیایی و سنتزی به شدت رواج یافت ولی به سرعت آثار زیان بار آنها بر زندگی، سبب گرایش مجدد به گیاهان دارویی گردید، و این نکته که توسل به گیاهان دارویی همواره در طول تاریخ یکی از روش های موثر درمان بوده است به خوبی روشن است تاریخ طب در کشور ما مربوط به دوره آریایی می باشد و اوستا (۶۵۰۰ ق.م) اولین کتابی است که از گیاهان دارویی سخن گفته است. قدیمی ترین گیاه دارویی در طول تاریخ هوم گیاه مقدس آیین زرتشت بوده است. در کتاب های پهلوی هوم را سرور همه گیاهان و استفاده از آن را باعث عمر جاویدان می دانند. علاوه بر قدمت، گستره نفوذ این گیاهان در تاریخ ادیان و ملت ها بسیار شایان توجه است.

نقش و اهمیت گیاهان دارویی در توسعه کارآفرینی و اشتغال روستایی

با وجود اینکه کشاورزی هنوز منبع امرار معاش بیشترین حجم جمعیت روستایی است، اما مسئله فقر همچنان باقیمانده برنامه ریزان در جستجوی راه هایی هستند تا بتوان ضمن رشد کشاورزی، درآمد روستاییان را نیز افزایش داد، زیرا مطالعات نشان میدهد که ارزش افزوده بخش کشاورزی نسبت به صنعت پایتتر است. به همین دلیل بیم آن میرود که جمعیت روستاها، با وجود منابع حاصلخیز کشاورزی به سمت فعالیت های صنعتی متمایل شوند یکی از امیدوارکننده ترین راهها برای جبران نارسایی های مربوط به محصولات کشاورزی، تولید و بازاریابی محصولات با ارزش بالا، همانند محصولات گیاهان دارویی و معطر است (ایفاد ۲۰۰۸).

پتانسیل اقتصادی گیاهان دارویی

طبق برآوردهای صورت گرفته در سال های اخیر، ارزش بازارهای جهانی داروهای گیاهی که شامل گیاهان دارویی و فرآورده های آنها است، همواره با رشد قابل توجهی رو به افزایش بوده است. با توجه به اینکه بخش اعظم بازار گیاهان دارویی دنیا، به تولید و عرضه متابولیت های ثانویه مشتق از این گیاهان مربوط می شود، لذا متابولیت های ثانویه معمولاً از ارزش افزوده بسیار بالایی برخوردار هستند. به طوری که ارزش فروش برخی از این ترکیبات به چند هزار دلار می رسد. بر اساس آمارهای موجود، ارزش بازار جهانی داروهای مشتق از گیاهان در سال ۲۰۰۲، با رشد ۶/۲ درصدی نسبت به سال پیش از آن، به ۱۳/۷ میلیارد دلار بالغ گردید. پیش بینی می شود این مقدار در سال ۲۰۰۷ به ۱۸ میلیارد دلار برسد. آمریکا در سال ۲۰۰۲ رقمی بیش از ۵۰ درصد این بازار را به خود اختصاص داده بود. با این حال انتظار می رود ارزش این بازار تا سال ۲۰۵۰ به رقمی معادل پنج تریلیون دلار افزایش یابد.

گیاهان دارویی ثروتی فراموش شده در محاسبات اقتصادی و زیست محیطی

با توجه به تنوع بی نظیر ژنتیکی گیاهی در ایران در کشور ما تاکنون شش تا هشت هزار گونه گیاه دارویی شناخته شده که در نوع خود منحصر به فرد است، ولی متأسفانه هیچ گاه به این ثروت ملی در محاسبات اقتصادی و زیست محیطی بهای لازم داده نشده و این در حالی است که کشورهای دیگر که توان بالقوه ایران را ندارند، سرمایه گذاری های کلانی در این زمینه انجام داده اند. در حال حاضر ۸۰ درصد از داروهای گیاهی مورد نیاز ژاپن از چین که در مسیر جاده ابریشم و در همسایگی این کشور قرار دارد، وارد این کشور می شود. در این حال، این احتمال وجود دارد که در سال های آینده دولت چین بخواهد صادرات گیاهان دارویی تولیدی این کشور به ژاپن را متوقف کند و بر این اساس ما باید کشور تامین کننده جدیدی برای گیاهان دارویی مورد نیاز این کشور بیابیم.

وضعیت تجارت گیاهان دارویی در ایران

ارزش دارویی، تقاضای بازار و سطح فرآوری از مهم ترین شاخص های سنجش اقتصادی یک گیاه است. طبق گزارش سازمان خواربار جهانی، ارزش تجارت جهانی گیاهان دارویی که در حال حاضر حدود صد میلیارد دلار در سال است، در سال ۲۰۵۰ میلادی به رقم پنج تریلیون دلار خواهد رسید. کشور ایران با داشتن شرایط اقلیمی و تنوع گیاهی به مراتب بهتر از اروپا، در حال حاضر تنها ۶۰ تا ۹۰ میلیون دلار از تجارت جهانی گیاهان دارویی را به خود اختصاص داده است. علاوه بر آن، سالانه حدود دو میلیون دلار محصولات فرعی جنگلی و مرتعی به بازارهای جهانی از جمله آلمان، فرانسه و

امارات متحده عربی صادر می شود. به طور کلی می توان گفت که عمده ترین خریداران گیاهان دارویی ایران، کشورهای اروپای غربی به خصوص آلمان، انگلستان، فرانسه و اروپای شرقی و امریکا، هندوستان، پاکستان و کشورهای حوزه خلیج فارس می باشند. این در حالی است که بسیاری از مواد اولیه گیاهی مورد نیاز در صنعت تولید داروهای گیاهی کشور از خارج وارد می شود. واردات

محصولات گیاهان دارویی کشور در سال ۲۰۰۴ با ارزش ۱۲۸۷۵ دلار بیشتر شامل گونه های سرخ ولیک، سرخارگل، گل مغربی، سریش، اسانس نعنای، صمغ عربی، بوده که از کشور های هند، افغانستان، ترکمنستان، تاجیکستان وارد گردیده است. ارزش کل واردات گیاهان دارویی و مواد اولیه گیاهی در سال ۱۳۸۶ به میزان ۸۵ میلیون دلار رسید. بیشترین ارزش میزان واردات گیاهان دارویی مربوط به اسانس ها می باشد. به طوری که ۵۹ میلیون دلار در این سال به واردات اسانس اختصاص داشته است. البته بسیاری از اسانس های وارداتی نیز سنتزی می باشند. این اسانس ها عمدتاً در صنایع آرایشی بهداشتی و صنعتی کاربرد دارد. (قوشچی، ۱۳۹۳).

گیاهان دارویی و تجارت جهانی

از نظر تاریخی، گیاهان اهمیت فراوانی در توسعه جوامع داشته اند و تحقیقات وسیعی برای یافتن فرآورده ها و مواد طبیعی دارویی گیاهی در طول تاریخ انجام شده، اما پتانسیل تولید داروهای گیاهی در طبیعت بسیار بالا است. متأسفانه سودآوری های کلان اقتصادی و توجه روزافزون به تجارت جهانی گیاهان دارویی، مشکلات و مسائل ناگواری را برای این منابع به وجود آورده و نسل گونه های گیاهی را با خطر انقراض مواجه ساخته است. استفاده مطلوب، منطقی و بهینه از این منابع که به لحاظ فناوری بسیار کم هزینه تر و ساده تر از صنایع دارویی شیمیایی است، می تواند ضمن تامین بخشی از نیازهای عمده بهداشتی و درمانی جامعه از خروج مقادیر قابل توجهی ارز جلوگیری کرده و مانع گسترش وابستگی به بیگانگان شود. بنابراین با اتخاذ سیاست ها و راهکارهای مناسب و مبتنی بر یک شناخت واقع گرایانه از وضعیت موجود، این منابع و کاربرد روش های علمی و صحیح در تمام ابعاد اعم از کاشت، داشت، برداشت و بهره برداری صنعتی و اقتصادی آن، چه از طبیعت و چه به صورت کشت مکانیزه، می توان به درکی واقعی و اصولی درخصوص نقش و بازدهی گیاهان دارویی در جوامع رو به رشدی همچون ایران رسید و علاوه بر حفظ و حراست از این سرمایه های ملی به شکوفایی و توسعه پایدار جامعه نیز دست یافت.

گیاهان دارویی و چالش های پیش رو

در ایران چالش های زیادی پیشروی تولید، شناخت و مصرف گیاهان دارویی قرار دارد که از جمله این چالش ها می توان به موارد زیر اشاره کرد.

۱. بی اطلاعی از درخواست بازارهای جهانی از محصولات گیاهان دارویی
۲. نبود آموزش صحیح کشت انبوه گیاهان دارویی
۳. نبود آموزش صحیح برداشت و حفظ گیاهان دارویی
۴. عدم آموزش تجویز گیاهان دارویی به پزشکان و متخصصین مربوطه

۵. عدم حمایت یارانه ای دولت از مصرف گیاهان دارویی و داروهای گیاهی
۶. نبود تبلیغات صحیح و مناسب در جهت هدایت مردم به مصرف این محصولات.
- یکی دیگر از چالش های قابل توجه در مورد گیاهان داروی تعدد دستگاهها و ارگانهای مرتبط با موضوع گیاهان دارویی و محدودیت توسعه سطح زیر کشت و عملکرد گیاهان دارویی در عرصه های طبیعی، زراعی، از دیگر چالش ها می باشد (شیرمرد و همکاران، ۱۳۹۰).
- همچنین گیاهان وحشی بر خلاف گیاهان مزرعه در محدوده های جغرافیایی گسترده ای یافت می شوند و جمع آوری و دسترسی به آن ها به فرض بعید که قابل تجویز باشند از نظر اقتصادی مقرون به صرفه نیستند و استفاده از رویشگاههای وحشی جوابگوی صنایع داروسازی نخواهد بود، و چنین استفاده انبوه از گیاهان طبیعت مسلما موجبات نابودی آنان را فراهم خواهد ساخت، از اینرو، باید نسبت به کشت این گیاهان در سطوح زراعی و امثال آن ها اقدام نمود (امید ییگی، ۱۳۷۶).
- چالش دیگر آن است که، گیاهان دارویی از جمله محصولات کشاورزی می باشند که در حوزه مطالعه اقتصادی کمتر ظهور کرده اند و توجه کمی به آن ها شده است. البته عدم دسترسی راحت به اطلاعات مورد نیاز خود عامل بازدارنده این امر بوده است (دیلمی، ۱۳۸۷).
- در ایران فرآوری مناسب گیاهان دارویی و استخراج ماده موثر آن، که موجب ایجاد ارزش افزوده بالا می گردد، کمتر مورد توجه قرار گرفته است. هرچند که در سالهای اخیر تلاشهای در رفع این مسئله صورت گرفته است. عدم توجه به فرآوری مناسب گیاهان دارویی در درون کشور موجب شده است تا کشور آلمان با واردات گیاهان دارویی از ایران و سپس انجام فرآیند تکمیلی بر گیاهان دارویی، آنها را به کشورهایی مانند فرانسه، سوئیس و آمریکا صادر کند (خانلویی و همکاران، ۱۳۸۹).
- همچنین ورود گیاهان دارویی خارجی به بازار کشور در حالی که مشابه آن از لحاظ نوع و خواص گیاه در درون کشور وجود دارد، موجب آسیب دیدن بازار داخلی گیاهان دارویی می شود. کمبود مراکز و آزمایشگاه های تحقیقات گیاهان دارویی، هزینه گمرکی صدور گیاهان دارویی، صدور پروانه بهره برداری از مراتع برای چرای دام و... از دیگر چالش های توسعه پایدار گیاهان دارویی در ایران هستند.
- برداشت بی رویه گیاهان دارویی از طبیعت نیز علاوه بر آنکه به پایداری محیط زیست آسیب وارد می کند موجب می شود تا گیاهان دارویی به عنوان ذخایر ژنتیکی گونه های گیاهی در دسترس بشر مورد تهدید قرار گیرد و دسترسی نسل های آینده را به گونه های گیاهان دارویی با محدودیت همراه سازد. این چالش حتی می تواند به انقراض گونه های گیاهی در مناطق مختلف منجر گردد. برای رفع این معزل می توان با برگزاری کلاسهای ترویجی و اطلاع رسانی به روستاییان و عشایر که بهره برداران اصلی گیاهان دارویی در طبیعت هستند، اقدام نمود.

گیاهان دارویی و فرصت‌های پیش رو

در مورد فرصت‌های توسعه پایدار گیاهان دارویی باید گفت: ایران از لحاظ تنوع شرایط جغرافیایی، اقلیمی و خاکی، تنوع اکولوژیکی و زمینه رشد گیاهان دارویی یکی از بهترین مناطق جهان محسوب می‌گردد و در گذشته هم منبع تولید و مصرف گیاهان دارویی بوده است (شیرمرد، ۱۳۹۰).

وجود ظرفیت‌های اقتصادی و اشتغالزایی از اساسی‌ترین فرصت‌های بازار گیاهان دارویی ایران است. وجود محصولاتی که رشد و تولید آنها وابستگی زیادی به شرایط اقلیمی دارد می‌تواند نوید دهنده شرایط مطلوب صادراتی باشد، زیرا عموماً این محصول از مزیت نسبی بالایی برخوردارند که این امر می‌تواند یک حاشیه امنیت در بازارهای جهانی فراهم نماید. گیاهان دارویی از جمله این محصولات می‌باشند که پرداختن به موقعیت صادراتی آنها می‌تواند گامی در جهت تامین هدف توسعه صادرات غیرنفتی باشد (دیلمی، ۱۳۸۷). وجود بسترهای صادرات گیاهان دارویی هم به عنوان یک فرصت و هم به عنوان یک چالش مطرح است. در صورت تفکر و برنامه‌ریزی صحیح می‌توان با توجه به ظرفیت‌های مطلوب موجود در کشور، این ظرفیت‌ها را به فرصتی مناسب برای درآمدزایی تبدیل نمود.

در رابطه با وجود فرهنگ مصرف گیاهان دارویی در کشور و وجود عطاری‌ها و مراکز درمانی طب سنتی، عشایری به نقل از چمبر (۱۳۹۱) می‌گوید: در ایران بیش از پنج هزار واحد عطاری فعالیت دارند و حدود صد تا دویست گونه گیاهی موجود در ایران نیز به عنوان داروی گیاهی برجسته شناخته شده و توسط وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی برای تهیه و تولید گیاهان دارویی معرفی شده است. گستردگی و وجود عطاری‌ها و مراکز درمانی طب سنتی نشان‌دهنده فرهنگ مصرف گیاهان دارویی توسط مردم است.

همچنین وجود متخصصین طب سنتی و مراکز آموزش عالی و رشته‌های تخصصی دانشگاهی در رابطه با گیاهان دارویی فرصتی مناسب برای رونق بازار درونی گیاهان دارویی را فراهم آورده است. با راه‌اندازی مراکز ویژه و تخصصی و پژوهشی در علوم طب سنتی می‌توان ترویج این فرهنگ را در بین اطباء هموار نمود (مصفا، ۱۳۹۰).

اثبات اثرات مخرب داروهای شیمیایی به عنوان یک چالش برای پزشکی نوین و یک فرصت برای طب سنتی مطرح است. با شروع عصر جدید، پزشکی نوین و کشف داروهای شیمیایی، استفاده از طب سنتی و گیاهان دارویی رفته رفته کم رنگ‌تر شد، اما با اثبات مضرات داروهای شیمیایی و همچنین عدم یافتن راه‌حل‌های نوین و قطعی برای درمان برخی از بیماری‌ها توجه بشر دوباره به طب سنتی و گیاهان دارویی جلب شد.

یکی از رهیافت‌های توسعه پایدار ایران، گیاهان دارویی است و یکی از موارد بحث برانگیز پیرامون گیاهان دارویی، دانش بومی می‌باشد (صادقی و همکاران، ۱۳۹۱).

نتیجه گیری

در برنامه های آینده توسعه کشاورزی به ویژه تولید گیاهان دارویی در کشورهای دنیا نیاز هست که شرایط اقتصادی، اجتماعی، اقلیمی و فرهنگی آن جوامع را مورد توجه قرارداد و به بررسی چالش ها و راهکارها در آینده کشاورزی پرداخت، مهمترین مسائل کشاورزی ایران که در آینده باید مورد توجه قرار گیرد، عبارت اند از حمایت از تولید برای ایجاد توان رقابتی محصولات کشاورزی و به ویژه گیاهان دارویی برای صادرات و تأمین نیازهای داخلی با کیفیت مناسب و همچنین بازرگاری در هزینه های تولید است، چون رعایت نکردن این موارد هم اکنون مشکلاتی را در بخش کشاورزی ایجاد کرده است. همچنین باید تأکید کرد استفاده کمتر از منابع همراه با افزایش حجم تولیدات کشاورزی نیز از مسائل مهم آینده کشاورزی در ایران است.

همان طور که بیان شد توسعه پایدار بر تأمین نیازهای انسان امروز، با در نظر گرفتن نیاز نسل های آینده تأکید دارد. تمامی چالش ها و فرصت ها و مباحث اقتصادی مربوط به گیاهان دارویی نیز باید با رویکرد تأمین نیازهای نسل کنونی و آینده بشر مورد بررسی قرار گیرند. وجود چالش های سیاستگذاری و مدیریتی از جانب مسئولین بالادستی و همچنین محدودیت های تکنولوژیک، فراوری، تبلیغات از جانب تولیدکنندگان و صادرکنندگان، عدم مطالعات گسترده ی اقتصادی در مورد گیاهان دارویی و ... موجب شده است تا توسعه پایدار تولید، فراوری و مصرف گیاهان دارویی در ایران با مشکل همراه شود. علاوه بر چالش های ذکر شده باید برداشت بی رویه از ذخایر طبیعی گیاهان دارویی را نیز به این چالش ها افزود، که این چالش در صورت عدم اطلاعی رسانی صحیح به بهره برداران ذخایر طبیعی گیاهان دارویی مانند روستاییان و عشایر می تواند موجب از بین رفتن یا کاهش محسوس گیاهان دارویی در طبیعت گردد.

همچنین با تقویت و توجه به فرصت های موجود در عرصه ی گیاهان دارویی می توان به پایداری هر چه بیشتر گیاهان دارویی در ایران کمک کرد. توجه به فرصت هایی چون تنوع شرایط اقلیمی، اشتغالزایی، فرهنگ مصرف گیاهان دارویی، صادرات، وجود متخصصین طب سنتی، دانش بومی و... توسعه پایدار گیاهان دارویی را در بر دارد.

منابع

- اسدی، علی. و کریم نادری مهدی. ۱۳۹۰. کشاورزی پایدار. چاپ چهارم. انتشارات دانشگاه پیام نور.
- اسکوهی، مائده و اسماعیلی، کاظم. (۱۴۰۰). تحلیلی بر نظریه های حکمرانی و مدیریت منابع آب در ایران - فصلنامه آب و توسعه پایدار، ۱(۸) - ص ۱-۱۰
- امید بیگی، رضا. ۱۳۷۶. رهیافت های تولید و فراوری گیاهان دارویی. ناشر: طراحان نشر.
- چیدری، امیرحسین، شرزهای، غلامعلی، کرامت زاده، علی. (۱۳۸۴). تعیین ارزش اقتصادی آب با رهیافت برنامه ریزی آرمانی (مطالعه موردی سد بارزو شیروان). مجله تحقیقات اقتصادی ۴ (۴۴) ص ۳۹-۶۶
- خانلوئی، مهناز، حاجی آخوندی، عباس، امین، غلامرضا و محمدرضا شمس اردکانی. ۱۳۸۹. نگرشی بر جاذبه های گیاهان دارویی در ایران و جهان. فصل نامه طب سنتی اسلام و ایران، سال اول، شماره اول، بهار ۱۳۸۹.
- دیلمی، احترام، محمدی، حمید و امیر برجیان. ۱۳۸۷. بررسی روند و عوامل موثر بر صادرات گیاهان دارویی شیرین بیان و زیره در ایران. فصلنامه دانش نوین کشاورزی (دانش نوین کشاورزی پایدار). تابستان ۱۳۸۷. صص ۳۱-۴۲.
- شیرمرد، منصور، خوش لهجه مفرد، عاطفه، لطفی ذوالفقار و داود فرداد. ۱۳۹۰. بررسی امکانات و محدودیتها توسعه پایدار گیاهان دارویی ایران (مطالعه موردی استان قم). نخستین همایش ملی جهاد اقتصادی در عرصه کشاورزی و منابع طبیعی. قم
- صادقی، زهرا، کوهستانی، کیمیا و وحیده عبداللهی. ۱۳۹۱. دانش بومی گیاهان دارویی، رویکردی در توسعه پایدار منطقه بلوچستان. اولین کنفرانس ملی راهکارهای دستیابی به توسعه پایدار در بخش های کشاورزی، منابع طبیعی و محیط زیست.
- عابدی، سمانه. (۱۳۹۵). بررسی مزیت نسبی تولید محصولات کشاورزی مبتنی بر زیست فناوری (مطالعه موردی: گندم و ذرت در استان فارس). تحقیقات اقتصاد و توسعه کشاورزی ایران. ۴۷(۳) - ص ۵۶۹-۵۷۹.
- قوشچی، فرهاد، ۱۳۹۳- آینده پژوهی در کشاورزی ایران، مجله کشاورزی و توسعه پایدار، شماره ۲، ص ۵۴
- کشفی بناب، ع. ر، ۱۳۸۹. مزیت نسبی اقتصادی کشت و تجارت گیاهان دارویی در ایران و ارزش آن در بازارهای جهانی مجله بررسی های بازار گانی، دوره ۸، شماره ۴۴ صص ۶۷-۷۸
- لطفی، حیدار. و سمیه نعیمی. ۱۳۸۸. مدیریت کشاورزی و توسعه پایدار کشاورزی. همایش ملی انسان، محیط زیست و توسعه پایدار، همدان، دانشگاه آزاد اسلامی واحد همدان. باشگاه پژوهشگران جوان.
- محمدرضایی، رسول، شهبازی، حبیب، کاووسی کلاشمی، محمد و خداوردی زاده، محمد (۱۳۹۰)، ارزیابی پایداری شاخص های مزیت نسبی صادرات و تولید خرمای ایران، مجله دانش کشاورزی، ۱۹(۲) - ص ۱۶۵-۱۷۶.
- محمودی، محمود. ۱۳۸۹. کاربرد منطق فازی در ارزیابی جامع پایداری اجتماعی سکونتگاههای روستایی (مطالعه موردی: بخش قوشخانه شهرستان شیروان). همایش توسعه پایدار روستایی با تاکید بر کشاورزی، خراسان شمالی، بجنورد، سازمان جهاد کشاورزی.

مصفا، نریمان. ۱۳۹۰. نگرشی بر روشهای تجربی در بررسی اثر گیاهان دارویی: از پژوهش تا رویکرد. فصلنامه پژوهش در پزشکی، مجله پژوهشی دانشکده پزشکی دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی شهید بهشتی. دوره ۳۵، شماره ۳، صص ۱۸۵-۱۸۲.

نیک نژاد، مریم، لباسچی، محمدحسین، جایمند، کامکار و فیروزه حاتمی. (۱۳۹۲) بررسی تأثیر مصرف کودهای ارگانیک و شیمیایی بر اسانس بابونه آلمانی. فصلنامه علمی-پژوهشی تحقیقات گیاهان دارویی و معطر ایران ۳۷۳-جلد ۲۹، شماره ۲، صفحه ۳۸۶.

Al-Mohammad, A., Rostami, A. and. Kashi, A. 2012. Study of job creation and profitability of cultivation of medicinal plants in comparison with cereals in Iran. National Conference on Natural Products and Medicinal Plants. Bojnourd North Khorasan University of Medical Sciences, 5-6.

Hamzaei, M. and Boozergmehri, Kh. 2014. Analysis of effects and factors affecting the development of saffron cultivation pattern in Neishabour city Case study: Ishaqabad rural district. Agriculture and technology of saffron, 4(2): 277-288.

IFAD. 2008. The role of high-value crops in rural poverty reduction in the Near East and North Africa. Near East and North Africa Division, Program Management Department, 26p.

Wang, J., Fang, F., Zhang, Q., Wang, J., Yao, Y. and Wang, W. 2016. Risk evaluation of agricultural disaster impacts on food production in southern China by probability density method. Natural Hazards, 1-30.